

<https://doi.org/10.62837/2024.7.352>

İSGƏNDƏROVA YEGANƏ XALƏDDİN QIZI
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici Dillər Mərkəzi, ingilis dili
müəllimi, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Ü.Hacıbəyov küçəsi 86,*
i.yegana90@hotmail.com

**TƏHKİYYƏÇİLİK VƏ HEKAYƏÇİLİK DİLÇİLİYİN TƏDQIQAT
OBYEKTİ KİMİ
XÜLASƏ**

Dilçilikdə mətnin zaman kateqoriyasının öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunsa da, müxtəlif dillərdə geniş faktik materiallar toplansa da, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox şey hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da cəhdlər edilir. Zaman kateqoriyasının məntiqi, fiziki, fəlsəfi və xüsusilə linqvistik yönləri ilə əlaqəli olan həmhüdəd məsələlərin öyrənilməsi və həmin məsələlərin həlli üçün edilən cəhdlər Azərbaycan dilçiliyində temporallığın bir sıra xüsusi məsələlərinin lazımi dərəcədə anlaşılmasını və bu zaman digər dillərin materialları üzrə aparılan müasir araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Açar sözlər: təhkiyə, siyasi, perspektiv, oxucu, hekayəçilik

YEGANA KHALADDİN İSGANDAROVA
NARRATIVE AND STORYTELLING AS A RESEARCH OBJECT OF
LINGUISTICS
SUMMARY

Studying the times category of the text is one of the actual issues in linguistics. Although numerous studies have been devoted to the problem of time in different languages, although extensive factual materials have been collected in different languages, and many specific issues have been clarified in different languages, many things in this field still remain a subject of controversy. In modern studies, attempts are also made to search for new methods and forms in the analysis of general and special issues of the time category. The study of cross-border issues related to the logical, physical, philosophical, and especially linguistic aspects of the category of time and attempts to solve those issues require a proper understanding of a number of special issues of temporality in Azerbaijani linguistics and at the same time take into account the results of modern research conducted on the materials of other languages.

Key words: narratology, political, perspective, reader, storytelling

ИСКЕНДЕРОВА ЕГНА ХАЛЕДДИНОВНА НАРРАТИВ И ПОВЕСТВОВАНИЕ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Изучение категории времени текста является одной из актуальных проблем языкознания. Хотя проблеме времени посвящены многочисленные исследования на разных языках, хотя на разных языках собран обширный фактический материал и многие конкретные вопросы разъяснены на разных языках, многие вещи в этой области до сих пор остаются предметом споров. В современных исследованиях также предпринимаются попытки поиска новых методов и форм анализа общих и частных вопросов категории времени. Изучение трансграничных проблем, связанных с логическими, физическими, философскими и особенно лингвистическими аспектами категории времени, и попытки решения этих вопросов требуют правильного понимания ряда специальных вопросов темпоральности в азербайджанском языкознании и в то же время учитывать результаты современных исследований, проводимых на материалах других языков.

Ключевые слова: нарратология, политика, перспектива, читатель, рассказывание историй

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Və bu nöqtəyi nəzərdən çıxış edərək və tarixi təhkiyəçiliklə məşğul olan nəzəriyyəçilərin fikrinə əsaslanaraq dilin sosial, siyasi, psixoloji və mədəni problemlərə aid bilik və düşüncələrin ifadəsi üçün prinsiplial şərait yaratdığını əminliklə qeyd etmək olar. Dilçilik əsas tədqiqat obyektini kimi bu kontekstdə ritorikaya geniş yer verir. Problemə belə baxış dil vahidlərinin situativ-funksional mənalari ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir. R.Bart qeyd edir ki, “*bədi mətn təhlil oluna bilən özünəməxsus struktura malikdir*” [1,s.312]. Təhkiyəçilik təkcə dilçiliyin tədqiqat obyektini deyil, o, həm də ədəbiyyatşünaslıqda da öyrənilir. Təhkiyə dilinin öyrənilməsi mətnin öyrənilməsi sahəsində də çox perspektivlidir. Linqvistik kateqoriya kimi təhkiyə deyəndə aşağıdakılar xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır: “1. *Diskursda danışan və dinləyən arasında yaranan iki kommunikativ strukturun fərqləndirilməsi*; 2. *Təhkiyəçi və oxucu arasında meydana çıxan birinci və ikinci eqosentrik dil elementlərinin şərh rejimi və təhkiyə növünün müəyyənləşdirilməsi*” [2]. Dilçilikdə hekayəçiliklə təhkiyəçiliyi (narratologiyani) fərqləndirirlər; hekayəçilik təhkiyəçilik demək deyil. Təhkiyəçilik subyektiv xüsusiyyətə malikdir; subyektin emosiya və hissləri, dəyərləndirməsi hakim mövqeyə malik olur. Hekayəçilik isə kommunikasiya üsuludur, faktik informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi üsuludur. Təhkiyənin nəqlçilikdən fərqi onun dəyərləndirmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Məsələn: Təhkiyənin strukturu müxtəlifdir, onun strukturu stabil deyil, öz fərdi mənasına görə situasiyadan asılı olaraq müvafiq təhkiyə strukturu qazanır. O, müəllifdən başlayaraq dinləyiciyə və ya oxucuya qədərki zəncirvari interpretasiya zəncirini əhatə edir İngilis dilində təhkiyə dilinin zamana görə müəyyənləşdirilməsi

hadisə tarixi, onun baş verməsi zamanına nəzərən müəyyənləşir və o, oxucu ilə nəql olunan hadisə arasındakı zaman münasibətlərini yaradır. Təhkiyədə bir əsas aparıcı zaman və həmin kontekstlə əlaqəli olan digər zamanlar mövcud olur. İngilisdilli bədii mətnlərdə təhkiyə dilində indiki sadə və sadə keçmiş zaman aparıcı rola malik olur; zamanın dəyişməsi isə onun qrammatik zamana görə formal əksini tapması ilə nəticələnir. Təhkiyədə əgər bəhs olunan zaman dəyişmişsə, onda təhkiyə dilində də zaman dəyişmiş; əgər dəyişirsə də, onun məntiqi əsası olmalıdır. Həmin məqamlara nəzər salaq: Təhkiyə dilinin eyni zamanda verilməsi: 1. Hadisənin zaman hüdudu dəyişmişsə, təhkiyə dilində də o, dəyişmiş: *“The soil contains minerals that wash down from rains”*. (*“contains”*; *“wash down”*) indiki zaman.; *“Then a little window opened in the door, and a man looked out at her”*. . *“Darkened”* *“announced”* (keçmiş zaman). 2. Təhkiyə dilində zamanın dəyişməsinin müəyyən məntiqi əsası olur: *“The children love their new tree house, which they built themselves”*. İndiki zaman *“love”*; *“built”* keçmiş zaman. 3. Abzas daxilində də zaman dəyişməsi baş verir, bu, ancaq təhkiyə dilinin zamana görə uyğunlaşması ilə baş verir. Məsələn: Əgər təhkiyə dili indiki zamandırsa, indiki zamanın davamlı və perfekt formasının işlənməsi onu göstərir ki, hadisələr indiki zamana nəzərən davam edir: *“The man is standing at the door and he has been listening to their songs”*. Bu misalda *“has been listening və is standing”* digər hadisələrə paralel olaraq baş verir. Has been listening-in zaman perfektini həmin zaman çərçivəsindən əvvəl baş verir. Həmin mətn üçün əsas indiki zamandır, ona hansısa digər hadisə də qoşulanda o, indiki zamana nəzərən uyğunlaşır.

Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyası gərəklı dərəcədə araşdırılmış, onun tədqiqinə ayrıca monoqrafiyalar, dəyərli məqalələr həsr edilmiş, dərsləklərdə ondan bəhs edilmişdir. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində zamanla bağlı aparılmış həmin tədqiqat və araşdırmalarda zaman probleminin ayrı-ayrı yönələri tədqiq edilib öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlarda zaman problemi əsasən felin zaman kateqoriyası ilə hüdudlanmışdır. Bəllidir ki, zaman kateqoriyası kəmiyyət, keyfiyyət, modallıq, inkarlıq və s. kateqoriyalar kimi daha genişdir və həm də ekstralingvistik təbiətə malik kateqoriyalardandır. Zaman dildə xüsusi bir semantik kateqoriya əmələ gətirir. Semantik kateqoriya olaraq zaman, haqqında bəhs olunan situasiya, hal, vəziyyət və onların elementlərinin danışanın nitq momentinə və ya hər hansı başqa hesablanma nöqtəsinə görə zamanının, vaxtının insan tərəfindən qavranılmasını və dərk edilməsini, anlanmasını əks etdirir. Bununla yanaşı, zaman həm də eyni *“semantik kateqoriyaya əsaslanan funksional-semantik sahə olub, bu və ya digər dildə, həmin semantik kateqoriyanın çeşidli variantlarını ifadə etmək üçün istifadə edilən qrammatik (morfoloji və sintaktik), leksik, eləcə də ... leksik-qrammatik, qrammatik-kontekstual vasitələr qrupunu əhatə edir”* [3, s. 5]. Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik

kateqoriya, sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Məsələn, dilin morfoloji səviyyəsində morfoloji-semantik kateqoriya təşkil edən felin zaman formalarının funksiyası gerçəklikdə cərəyan edən hadisələrin zamanı ilə nitq momentinin nisbətirsə, leksik səviyyədə leksik-semantik kateqoriya əmələ gətirən temporal leksikanın daşdığı funksiya kommunikasiya aktında təsvir olunan hadisələri zaman ardıcılığına uyğun olaraq lokallaşdırmaqdır. Kommunikiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə baş verir. Zaman münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü başqa dillərin materialları əsasında gərəkli dərəcədə öyrənilmişdir və bu sahədə araşdırmalar davam etdirilir. Zamanın həm morfoloji, həm də morfolojiya həddlərindən kənara çıxaraq sintaktik, leksik və hətta mətn kateqoriyası kimi öyrənilməsi ilə bağlı olan məsələlər istər xarici, istərsə də ölkə tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Zaman kimi fundamental fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın linqvistik yönümü onu təkcə dilin morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmır, eləcə də həmin hadisənin səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Ümumi dilçilik sahəsində aparılmış müqayisə-qarşılaşdırma səpkili tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif struktur-tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin materialları üzrə aparılan kontrastiv tədqiqatlar qarşılaşdırılan dillərin hər biri üçün əhəmiyyət kəsb edən faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Dillərin müqayisə-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqi bu və ya digər hadisənin daha təfərrüatlı öyrənilməsinə imkan verir, vahid müqayisə metodları əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır. Müqayisə-qarşılaşdırma əsasında aparılan tədqiqat işlərində əsas diqqət həmin dillərdə nəzərdən keçirilən obyektlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir. Belə obyektlər makro- və mikrosistemlər, səviyyə və yarımşəviyyələr ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatımızın predmetini müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərində dil zamanının, yəni temporallığın strukturu və semantikasi, eləcə də söz, söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində zaman münasibətlərinin ifadəsi təşkil edir. Zaman kateqoriyasının müxtəlif yönərdən təhlili və araşdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi özünün çoxcəhətliliyi ilə daim tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. Araşdırma üçün götürdüləri obyektin spesifikasından asılı olaraq, müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri xüsusi “*zaman*”ların mövcud olması ideyası üzərində israr edirlər. Məsələn, kimyaçılar kimyəvi elementlərin əmələ gəlməsi və mənşəyi ilə bağlı “*kimyəvi zaman*”dan, bioloqlar canlının təkamülü, heyvan və bitki növlərinin mövcudluq müddəti, onların bir-birini ardıcıl

əvəzləməsi, eləcə də yaş dəyişmələri ilə əlaqədar [4, s. 109] “*bioloji zaman*”dan , fizioloqlar şərti reflekslərin öyrənilməsinə diqqət yetirməklə “*fizioloji zaman*”dan, geoloqlar müxtəlif süxur növlərinin və onların tərkib hissələrinin əmələ gəlməsi, geoloji proseslərin dəyişməsi qanunauyğunluqları ilə bağlı “*geoloji zaman*”dan bəhs edirlər. Bədii yaradıcılıqla məşğul olanlar, estetiklər, incəsənət mütəxəssisləri “*bədii zaman*”ın, iqtisadçılar “*iqtisadi zaman*”ın, tarixçilər “*tarixi zaman*”ın mövcudluğunu iddia edirlər. Dilçilər isə dilə məxsus olan zamanın və ya “*lingvistik zaman*”ın mövcudluğunu şübhə doğurmayan fakt hesab edirlər. Hər bir konkret elm sahəsi öz obyektinin spesifik zamanını müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı elm sahələrinin zaman problemi ilə bağlı əldə etdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi məsələləri diqqət mərkəzinə keçirilir. Məhz bunun nəticəsi olaraq 50 il öncə, 1966-cı ildə Zamanın öyrənilməsi üzrə beynəlxalq cəmiyyət yaradılmışdır. Bu cəmiyyət fiziki, üzvi, intellektual və sosial aləmdə zaman ideyası və zamanın oynadığı rol ilə maraqlanan, müxtəlif sahələr üzrə alim və tədqiqatçıların peşəkar cəmiyyəti olaraq yaradılmışdır. 2000-ci ilə qədər dünyanın 33 ölkəsini təmsil edən 300-dən çox alim və tədqiqatçı bu cəmiyyətdə bir araya gələrək çoxaspektli zaman problemini araşdırmaqla məşğul olmuşlar. Cəmiyyətin üzvləri antropologiya, astronomiya, biologiya, geologiya, tarix, dilçilik, ədəbiyyat, incəsənət, riyaziyyat, tibb, musiqi, politologiya, hüquq, psixologiya, psixiatriya, ilahiyyat, fəlsəfə və iqtisadiyyat sahələri üzrə 15 görkəmli mütəxəssislər olmuşlar. Cəmiyyət zamanın bütün elm sahələri üzrə öyrənilməsində, araşdırılmasında və tədqiqatların nəticələrinin ümumiləşdirilməsində səylər göstərir. Bu təşkilat 1969-cu ildən etibarən ardıcıl şəkildə zaman probleminə həsr olunmuş beynəlxalq konfranslar keçirir, onların materiallarını nəşr edir. Bu cəmiyyət meydana gəlmiş dövrəndən indiyə qədər zaman probleminin araşdırılmasına həsr etdiyi 10 cildəndən ibarət seçilmiş əsərlərini nəşr etdirmişdir [5]. “*Zamanın ayrı-ayrı formalarının və ya «modallıq»larının hər biri zamanın nisbi dərk edilməsinə, eləcə də hər bir xüsusi elm sahəsində təsbit edilmiş və dünyanın ayrı-ayrı elmi mənzərəsinin tərkib hissəsi olan xüsusi zaman konsepsiyasına əsaslanır*” [6]. Məlumdur ki, gerçəkliyin ümumi zaman strukturu zamanın konkret-elmi təzahür formalarının dərin təhlili olmadan dərk edilə bilməz. Bütün bunlar onu göstərir ki, zaman fiziki reallığın təməl cəhətlərindən biridir. O, həyat prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Gerçəkliyin digər heç elə bir mövcudatını tapmaq mümkün deyil ki, zaman qədər insanın ehtiyac və tələbləri ilə həm tarixən, həm də səbəbiyyətlə şərtlənən əlaqəsi olsun. Zaman probleminə maraq hər şeydən öncə bu kateqoriyanın insanın dünyabaxışındakı mühüm rolu ilə bağlıdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, məhz “*zaman anlayışı vasitəsilə insanın şüurunda təbii və ictimai proseslərin istiqamətinin dərk edilməsi şəkillənir, indiyə, keçmişə və gələcəyə münasibət insan varlığının mənasını müəyyənləşdirir*” [7]. Məhz buna görə də uzun əsrlər boyu “*zaman insan varlığının subyektiv-obyektiv faktı olaraq, insan şüurunun fundamental kateqoriyası olaraq filosof, təbiətşünas, sənətşünas, kulturoloq, ədəbiyyatşünas və digər elm sahələri mütəxəssislərinin diqqət mərkəzində*

olmuşdur” [8, s.20]. Zaman problemi nə qədər mürəkkəb, çoxaspektli olsa da, bu kateqoriyanın tədqiqində diqqəti üç cəhət daha çox cəlb edir. Həmin üç cəhət zamanın bütün subyektiv-obyektiv formalarının rəngarəngliyini əks etdirən ümumi modelində, insanın şüurunda zaman haqqındakı əsas anlayış və təsəvvürləri əks etdirən konseptual modeldə və zamanın dil modelində özünü göstərir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir. Başqa cür ifadə etsək, bu üç model zamanın fiziki-fəlsəfi və linqvistik mahiyyətini təşkil edir. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Fəlsəfə Ensiklopedik Lüğətində zamana verilən tərif belədir: “Zaman materiyanın atributu və ya varlıq forması olub, ətraf aləmdə varlığın mövcudluğunun sürəkliliyini və bütün maddi sistem və proseslərin vəziyyətinin dəyişməsi ardıcılığını ifadə edir” [9, s.111]. Zamanın yuxarıda göstərilən hər iki tərifü üzərində təhlil apararkən aşkar edirik ki, zaman insan şüurundan asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur və maddi aləmin mühüm parametrlərindən birini təşkil edir. Zaman obyektiv şəkildə mövcud olmuş, mövcuddur və mövcud olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Барт, Р. Текстовый анализ. Изб. работы: Семиотика: Поэтика. / Р.Барт. – М., – 2016, s.312-334
2. [superinf.ru>view_helpstud.php?id=4564](http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=4564)
3. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Изд. Наука, Л., 1990, с. 5.
4. Аугустынек З. Лейбницево определение времени // ВФ, 1973, № 5, с. 109-121
5. Ершов Ю. А. Биологическое время и его моделирование в квазихимическом пространстве // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/> ; Михайловский Г.Е. Биологическое время, его организация, иерархия и представление с помощью комплексных величин // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS>
6. Симаков К.В. Методологический аспект проблемы геологического времени // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/>; Лазарев С.С. Понятие "время" и геологическая летопись земной коры // <http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/>
7. The Study of Time I В 1972; II. Heidelberg, 1975; III. N.Y., 1978
8. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии, АДД, Краснодар, 1993, с. 20.
9. Философский Энциклопедический Словарь, 1983,с.94 3 Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // ВЯ, 1975, №2, с.111. 18

Rəyçi: professor Nəcər Hüseynova